CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Vessem

Provincie
Noord-Brabant

juni 1992

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 6

Werkwijze en criteria 7

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 12

4. Infrastructuur 13

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 14

6. Stedebouwkundige typologie 15

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 16

8. Objectgegevens 21

9. Literatuur 41

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Vessem maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in juni 1991 door
mw. drs. M.M.R. Daru- Schoemann.

's-Hertogenbosch, maart 1992.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de his-

torische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Vessem c.a. bevindt zich in het zuidoosten van Noord-Brabant, ten westen van Eindhoven. Zij maakt deel uit van het MIP inventarisatiegebied regio Kempenland.

De algemene vorm van de gemeente is grofweg die van een zandloper. De grens van de gemeente Vessem c.a. met Oostelbeers loopt in het noorden in rechte lijnen door de heide heen, met een punt naar het noorden toe. Het volgt kort de Kleine Beerze en loopt daarna schuin in noordoostelijke richting midden door de Oostelbeersche Heide. Op een kleine afstand loopt dan de grens met Oirschot door de Oirschotse heide, terwijl de Oirschotse Dijk in het oosten Vessem voor een deel scheidt van Veldhoven. De grens met die gemeente zigzagt verder naar het zuiden, gedeeltelijk langs de Bruggenrijt. Na de versmalling van het gemeentelijk gebied loopt de grens om Knegsel heen, eerst nog langs Veldhoven, daarna in oost-west richting ten noorden van Eersel. In het westen is Vessem c.a. van Hoogeloon c.a. gescheiden door een recht stuk grens dwars over de Knegselsche Heide, langs de Kleine Aa, de Kleine Beerze, en recht door heide- en landbouwgebied. De grenzen van de gemeente zijn niet veranderd sinds 1835. De ingewikkelde vorm van de gemeente is te wijten aan de oude grenzen van de dingbanken.

In de gemeente zijn opgenomen de dorpen Vessem, Wintelre en Knegsel en de gehuchten Braak, Bijsterveld, Donk, Driehuis, Driehuizen, het Heike, Hoekdries, Kreielt, Maaskant, Meerven, Mostheuvel, Rietven, Sneidershoek, Veneind en Wolfshoek.

De oppervlakte van de gemeente beslaat 4839 ha. Op 1 januari 1990 telde de bevolking 4982 zielen.

1.2. Ontwikkeling

Oude documenten over Vessem zijn nogal schaars, zodat de ontwikkeling slechts schetsmatig kan worden omschreven. In 1246 werd gewag gemaakt van een plaats Vesme. Aangenomen wordt dat het dorp een Frankische oorsprong heeft, en dat de naamsuitgang afgeleid zou zijn van -heim. Vessem vormde samen met Wintelre en Knegsel een dingbank. Wintelre komt als Winterlo in de dertiende eeuw voor in een lijst van goederen van de abdij Echternach. Knegsel werd in 1281 in een document vermeld. De drie kerkdorpen behoorden tot het dekenaat Hilvarenbeek. Vessem, Wintelre en Knegsel zijn in de middeleeuwen bewoond geweest door vrije boeren. In 1293 gaf Jan I van Brabant gemene gronden uit aan bewoners van Wintelre en Knegsel. In de vijftiende eeuw werd een kerk gebouwd die na de vrede van Munster afgestaan moest worden. Deze kerk verving waarschijnlijk een reeds bestaande kapel. In 1543 had Vessem te lijden onder een brandschatting van Maarten van Rossum. Knegsel is in 1688 door de Franse troepen verwoest en daarna op een andere plaats herbouwd. De kerk van Knegsel was aan Monulphus en Gondulphus gewijd. Wintelre was een bijkerk van Oirschot (gewijd aan Willibrordus). De kerk lag afzijdig van het dorpscentrum

In de Franse tijd was Vessem een municipaliteit. In de periode 1810-1930 is er nauwelijks bevolkingsgroei geweest (van ca1000 tot 1361). Rond 1880 was er zelfs een terugval tot ca. 1000 inwoners. De dorpen waren en zijn voornamelijk agrarisch, maar de laatste twintig jaar is er een vrij continue instroom van nieuwe, niet-agrarische bewoners geweest en is toerisme een nieuwe inkomstenbron geworden.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

De grond van de gemeente bestaat hoofdzakelijk uit dekzand, doorsneden door beekdalen. Ten noorden van Wintelre bevindt zich een gebied met leemgronden. Rondom de dorpen zijn er gebieden met bolle akkers. In het noorden van de gemeente sluit de dekzandrug aan op de dekzandrug van Hooge Mierde, Middelbeers en Best. Het zuidelijke gedeelte van de gemeente maakt geologisch nog deel uit van de noordoostelijke flank van het Belgische Kempische plateau. De bodem in de gemeente heeft echter ook onder invloed gestaan van bewegingen van de Centrale Slenk. De daaruit resulterende breukzone bevindt zich nabij Knegsel.

2.2. Hoogte en afwatering

De kernen van Vessem, Wintelre en Knegsel bevinden zich op een drietal hoger gelegen gebieden. Bij Vessem liggen de hoogste punten rond + 26 m NAP, evenals in Knegsel.
De Gender vormt met een zijstroompje (de Poelenloop of Rijt) de scheiding tussen de droge ruggen van Vessem en van Eersel.
De Kleine Beerze loopt dwars door de gemeente en zorgt met haar bekenstelsel voor de afwatering in het westen van de gemeente, terwijl de loopjes in het oostelijke deel afwateren op de Dommel. Waterstaatkundig maakte Vessem vanaf 1925 deel uit van het waterschap Het Stroomgebied van de Dommel.

3. Grondgebruik

Rond de kernen is sprake van overblijfselen van een zeer oud cultuurlandschap, bestaande uit in de loop der eeuwen opgehoopt cultuurgrond, uit beemden, bos en hei. Deze laatste landschapselementen zijn door de ontginningsactiviteiten vanaf het einde van de negentiende eeuw sterk veranderd. De kavelvorm van de beemden is bij de Kleine Beerze ten noorden van Donk nog herkenbaar.
Bosaanplant vond bij Knegsel plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw (dit betrof hoofdzakelijk stuthout voor de Limburgse mijnen). De landbouwcrisis van de jaren tachtig remde in de ontginningswerkzaamheden. Na 1899 (oprichting van Staatsbosbeheer) nam de bebossing toe. Tussen Vessem en Wintelre zijn van de uitgestrekte heidegebieden slechts de smalle randen van het Grote en Kleine Meer, de enige overblijvende vennen in dit gebied. Van het deel van de Landschotse Heide welke zich binnen de gemeente Vessem bevindt, zijn fragmenten overgebleven : het Hoolven ten westen van Donk, omgeven door bebossing en een driehoek in het noordwesten, aansluitend op de Kuikseindsche Heide (gemeente Oost- West- en Middelbeers).
De stichting van kleine onafhankelijke boerenbedrijven nam door de impuls van subsidies toe. De kleine bedrijven vormde coöperaties, daarin gesteund door de NCB (in 1896 opgericht). Tijdens de twintigste eeuw, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog hebben nieuwe landbouwmethoden -bij de overgang van het gemengde landbouwbedrijf naar een landbouw meer gericht op veeteelt- geleid tot de verdwijning van vele traditionele cultuur-historische landschapselementen zoals houtwallen en percelering.
De Knegselse Heide was in 1940 nog een rest van de oorspronkelijke uitgestrekte heidegebieden.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen
Aan het einde van de negentiende eeuw zijn de wegen Vessem-Wintelre-Oerle-Veldhoven en verder richting Eindhoven (1880) en Hapert-Hoogeloon-Vessem-Wintelre (1882) verhard. Tussen Wintelre en Oerle veranderde de weg sterk van tracé. De betekenis van de Wilhelminalaan en de Jan Smuldersstraat nam na de verharding aan het einde van de vorige eeuw toe. Het wegenpatroon in de dorpskern van Vessem is tussen 1850 en 1940 vrijwel onaangetast gebleven. Buiten de kernen volgen de wegen meestal nu nog het grillige patroon van de heipaden zoals het zichtbaar is op kaarten uit het midden van de vorige eeuw.

4.2. Spoorwegen
Er bevinden zich in de gemeente geen spoorwegen.

4.3. Waterwegen
Er bevinden zich in de gemeente geen bevaarbare waterwegen.

4.4. Militaire infrastructuur
De gemeente Vessem ligt niet aan een verdedigingslinie, er is geen militaire infrastructuur.

4.5. Andere infrastructuur
De aansluiting van Vessem c.a. op het electriciteitsnet in de jaren dertig was een belangrijke stap voor de ontwikkeling van het dorp.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Nederzettingen

Documenten die uitsluitsel kunnen geven over de oorsprong van de drie kerkdorpen in de gemeenten zijn zeer schaars. Voor de verschillende kernen kan men stellen dat er een geringe groei is geweest met behoud van de oorspronkelijke percelering tijdens de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Belangrijk voor de ontwikkeling van de ver van doorgaande wegen gelegen gemeente gemeente was de aansluiting op het electriciteitsnet in 1930. Na de Tweede Wereloorlog heeft voornamelijk recreatie ingrijpende veranderingen teweeggebracht buiten de dorpskernen. De invloed van grootschalige inrichtingen is vooral merkbaar in het zuiden van de gemeente waar het recratiecentrum E3 strand, voor het grootste deel in de gemeente Eersel gesitueerd, uitlopers heeft.

5.2. Vessem

Vessem is een middeleeuwse nederzetting, maar ontstaan als secundair kerkdorp. Het oudste deel is de westrand aan een dekzandrug. Het vertoont alle typische kenmerken van een akkerdorp, met beemden, vroeger met heidevelden (gemeynt) en door bemesting opgehoogde akkercomplexen. De oude lintbebouwing ligt vrij verspreid, uitbreiding vond plaats in het gebied van akkers en weilanden. De plaatse van Vessem zou hebben kunnen liggen op de splitsing van Wilhelminalaan en Putterstraat, ten noorden van het huidige centrum, waar nog een open driehoekig ruimte aanwezig is, op een hoger gelegen deel van het dorp. Aan het begin van de negentiende eeuw was dit gebied echter ontvolkt, en bevond zich het eigenlijke centrum waar het nu nog is. Het stratenpatroon aan de westkant van de kern wordt gevormd door vroegere zandwegen in de richting van een doorwaadbare plek van de Beerze. Ook de Kuilenhurk is zeer lange tijd onverhard gebleven. Aan het einde van de negentiende eeuw vond een verdichting plaats van de bestaande lintbebouwing. Nieuwbouw daarbuiten vond verspreid plaats.
Uitbreidingen in de twintigste eeuw vonden plaats op gebieden met akkers of weilanden.

Wintelre

Wintelre is een tienddorp van het kapittel van Oirschot geweest. De kerk van Wintelre was een appendix van die van Oirschot. De oude kerk, die zich bevond op de Kerkhei is in 1789 gesloopt. Wintelre kende na 1648 een schuurkerk. Het telde aan het einde van de achttiende eeuw minder dan 300 inwoners. Wintelre kent geen uitgesproken centrum om de kerk heen en is niet planmatig uitgebreid. Wintelre had vanaf 1829 een openbare school, waarvoor in 1894 een lokaal werd gebouwd. De oude wegenstructuur is grotendeels behouden, al werd het pad langs de kerk in 1905 opgeheven. Aan het begin van de eeuw werd nabij de kerk een nu verdwenen boterfabriek gebouwd. De huidige lintbebouwing is ondanks enige verdichting nog steeds betrekkelijk open.

Knegsel

De ruimtelijke structuur van het na de verwoesting in de zeventiende eeuw herbouwde Knegsel wordt bepaalt door het wegenpatroon, met de daarbij behorende lintbebouwing. Het dorp heeft in de negentiende en twintigste eeuw een geringe groei meegemaakt. Het driehoekige plein midden in het dorp vormt geen duidelijk centrum, de kerk is geplaatst langs een weg, zonder pleinvorming. In het interbellum heeft verdichting plaatsgevonden, voornamelijk langs het Groen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de bebouwing zich in beperkte mate verder uitgebreid langs de uitvalswegen.

5.3. Gehuchten

Wolfshoek, ten oosten van Knegsel werd al in verband met erfpacht in documenten uit de veertiende eeuw genoemd. Maaskant en Meerven zijn zogeheten hoeve-akkergehuchten. Dergelijke gehuchten zijn aan het einde van de middeleeuwen ontstaan door de opsplitsing van bedrijven. Ruimtelijk bestaan zij uit vrij dicht bij elkaar staande bebouwing, maar toch te los van elkaar om van een dorpskarakter te kunnen spreken.
Heike is een recenter gehucht gegroepeerd bij een driesprong met een driehoekige pleinruimte. Donk heeft bestaat uit een kleine groep boerderijen langs een gekromde weg, dichtbij de beemden langs de Kleine Beerze.

5.4. Verspreide bebouwing

Verspreide bebouwing bestaat voornamelijk uit langgevelboerderijen langs de doorgaande wegen.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie
De dorpen van Vessem hebben ondanks de verdichting van de bebouwing hun landelijk karakter behouden. Wel zijn er in de laatste tien jaar planmatige ontwikkelingen geweest aan de randen van de kernen, is er in de bossen woonbebouwing van forensen ontstaan en hebben caravan/bungalowparken hun intrede gedaan.

6.2. Beschrijving van het gebied van bijzondere waarde
Gezien de hierboven geschetste ontwikkeling, is er in de periode 1850-1940 geen gebied van bijzondere waarde ontstaan.

7. Karakteristieken der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

Langs de Jan Smuldersstraat bevinden zich verscheidene kleine dorpshuizen uit de periode 1910-1920 met langsgevel en drie vensterassen, zadeldak of gebroken zadeldak die straatbeeldtyperend zijn. Dergelijke huizen zijn ook te vinden langs de Wilhelminalaan of de Groenstraat te Wintelre.
Er zijn enkele grotere dorpshuizen uit het begin van deze eeuw zoals Wilhelminalaan 25, met een samengesteld dak, wolfeinde en pirons en bovenlichten met kleine roedeverdeling. Heike 12, een woonhuis uit ca. 1915, heeft een haaks op de rooilijn staande vleugel met twee lagen en een houten gevelbetimmering. Heike 1 is een woonhuis met vijf vensterassen, een mansardedak en een middenrisaliet.
In de verschillende dorpen zijn er enkele tweelaagse woonhuizen uit het interbellum die een meer stedelijk karakter hebben zoals Willibrordusstraat 35 (Wintelre) of enkele huizen langs het Groen te Knegsel.
Jan Smuldersstraat 26 is een onderkelderd dorpshuis met een middenrisaliet, in stijl verwant aan het oude gemeentehuis.

7.2. Boerderijen

De boerderijen, ook de vooroorlogse, zijn langgevelboerderijen. Een uitzondering vormt wat dat betreft de kortgevelboerderij aan de Duiselseweg 2, een boerderij met roodkleurig schijnmetselwerk, asbestcement leien en een langsdeel.
Jan Smuldersstraat 4 is een boerderij uit de eerste helft van de negentiende eeuw onder rieten dak met een voet van pannen. Naast de boerderij bevindt zich een schuur met oorspronkelijk gebint onder een rieten dak eveneens met een voet van pannen.
Jan Smuldersstraat 6 (Rijksmonument) en Jan Smuldersstraat 7 (langgevelboerderijen onder rieten dak) liggen aan de rand van de dorpskern. Ook uit de eerste helft van de negentiende eeuw dateren de boerderijen aan de Wolfshoek 1 en 3, langgevelboerderijen onder rieten dak met voet van pannen. Voor Wolfshoek 1 staan linden, terwijl Wolfshoek 3 op groter afstand van de weg staat. Andere voorbeelden van oudere boerderijen zijn Oyenbos 6 en Driehuizen 5 (Rijksmonument), die haaks op de weg staan. Maaskant 3 staat een eind van de weg af, naast een woonhuis uit ca. 1910. De nog niet gerenoveerde boerderij is verlaten maar verkeert in authentieke staat.
De meeste boerderijen uit ca. 1920 staan op vrij korte afstand van de weg, met de nok evenwijdig aan de straat zoals de boerderij aan de Mr de la Courtstraat 32. Een aantal van de boerderijen uit de jaren dertig zijn door architecten uit de regio ontworpen, zoals Veldhovenseweg 10, een ontwerp van architect van Buul uit Eersel. Sommige zijn gebouwd met een dakkapel midden in de gevel van het voorhuis zoals Kuilenhurk 29. Kuilenhurk 12 is een ongewoon boerderijtype, haaks op de weg. Het voorhuis heeft een verhoogt nok en drie dakkapellen. De boerderij heeft meer het karakter van een dorpshuis met aangebouwd bedrijfsgedeelte. ook ongewoon is de boerderij aan de Hoogeloonseweg vanwege haar grote lengte.

7.3. Industriële en bedrijfsgebouwen

Aan de Wilhelminalaan 18 staat een ronde bergkorenmolen met bovenkruier (Rijksmonument). De voormalige brouwerij de Gouden Leeuw, met schoorsteen, bevindt zich aan de Jan Smuldersstraat 26, in het centrum van het dorp. De brouwerij is verbouwd, maar bevat nog de oorspronkelijke kelders.
Aan de Jan Smuldersstraat bevindt zich op een terrein achteraf een bedrijfsgebouw dat mogelijk een boterfabriekje is geweest.

7.4. Openbare gebouwen

Aan de Jan Smuldersstraat 15 bevindt zich het voormalig gemeentehuis uit 1898. Het is als een groot onderkelderd dorpshuis uitgevoerd. In het trapgeveltje bevindt zich een nis met een beeld van Sint Lambertus. Het gemeentehuis is in 1928 verbouwd en heeft zijn functie verloren bij de recente bouw van het huidige gemeentehuis. Aan de Steenselseweg 5 te Knegsel staat het oude schoolhuis daterend van de eeuwwisseling. Ook in Wintelre is nog een oud schoolhuis aan de Kerkstraat nabij de kerk te vinden.

7.5. Kerkelijke gebouwen

De R.K. kerk van Vessem aan de Servatiusstraat 8 - met aanpalende oude begraafplaats - is tussen 1881 en 1883 door H. Bekkers vernieuwd. Het is een neogotische basiliek (zonder transept), waarbij de 15e eeuwse toren is behouden. Dit toren

heeft drie geledingen, met een achthoekige spits op vierkante basis. De steunberen zijn aan de westzijde overhoeks en aan de oostzijde recht. De in 1890 aangebrachte polychromie is overgeschilderd. In de kerk bevindt zich neogotisch meubilair van C. van Opstal en een missiekruis uit 1865. De verwijderde, in 1884 geleverde, beelden van v. d. Mark zijn gedeeltelijk in een depot bewaard. De Calvarie beeldengroep dateert uit 1887. Op de begraafplaats bevindt zich een calvarieberg met grot en bewakingsengelen.
Servatiusstrat 9 is een statige voormalige pastorie met koetshuis uit 1850 (Rijksmonument) met negentiende eeuwse smeedijzeren hek met jaartallen. Achter de pastorie bevindt zich een in stand gehouden tuin met berceau en oude geboomte. Kerk, begraafplaats, pastorie met tuin, open ruimte en omringende geboomte vormen een karakterisitiek geheel.
De laat neogotische R.K. kerk H.H. Monulphus en Gondulphus te Knegsel, Steenselseweg 2, is een ontwerp van H.W. Valk uit 1926, met een massieve vierkante toren verlengd met een ingesnoerde achtkantige spits. Naast de kerk bevindt zich een begraafplaats met calvarieberg.
De pastorie van Knegsel, Steenselseweg 4, is een goed bewaard voorbeeld van uit het einde van de vorige eeuw, met contrasterend metselwerk en een middenrisaliet met neogotische motieven. Bijzonder aan dit pand is het tegeltableau met een afbeelding van de goede herder.
De R.K. kerk van Wintelre bevat geen onderdeel meer dat afkomstig is van de nieuwe kerk die in 1822 werd gebouwd. De nu nog bestaande neogotische toren is in 1858 door H. van Tulder ontworpen als completering van de toenmalige kerk. Deze is in 1931 vervangen door een ontwerp van Jac. Vermeulen uit Nijmegen. De driebeukige kerk heeft zeer lage zijbeuken met stergewelven. Twee klokken zijn gegoten door de Aarle Rixtelse klokkengieterij Petit, de ene in 1781, de andere in 1894.
De pastorie van Wintelre (Rijksmonument) is een van de weinige voorbeelden met een neoklassiek fronton.
Het Mariakapelletje aan de Eerselseweg is een eenvoudig gebouw met steunberen onder zadeldak met een kleine klokgevel, in 1946 gebouwd na ontwerp van het Eindhovens architectenbureau Kooken (C.H. de Bever).
Ten zuiden van het dorp Knegsel, midden in een bosgebied, bevindt zich een klein begraafplaats met een op een hoge sokkel geplaatst Heilig Hart beeld De omtrek van de in de zeventiende eeuw door de Fransen verwoeste kerk is met stenen aangegeven.

7.6. Kastelen en buitenhuizen
Binnen de gemeente Vessem c.a. zijn er geen kastelen of buitenhuizen.

7.7. Militaire werken
Er bevinden zich in de gemeente geen militaire werken.

7.8. Infrastructurele en waterstaatswerken
Behalve normaliseringswerken van de Kleine Beerze is in de gemeente geen sprake van waterstaatswerken.

7.9. Groenelementen
Bij een aantal boerderijen zijn oude linden te vinden. De reeds vermelde tuin van de pastorie aan de Servatiusstraat 9 is van bijzondere cultuur-historische waarde.
De ontginningsbossen (voornamelijk naalhout) zijn de meest kenmerkende groenelementen ontstaan in de periode tussen 1850 en 1940.
Ondanks de wijzigingen in de landbouwmethoden is een aantal wallen blijven bestaan zoals in het natuurreservaat De Spekdonken, langs de Kleine Beerze, waar de vorm van de kavels ook bewaard is (zie ook paragraaf 3).

7.10. Artefacten
Aan het Groen te Knegsel bevindt zich een wegkruis met Christusbeeld van kunststeen, en op het plein een Christusbeeld van beton op sokkel
Te Wintelre staat er op het plantsoen een Christusbeeld met twee leuwenbeelden.
In de gemeente bevinden zich belangrijke (beschermde) prehistorische vindplaatsen.

Gemeente Vessem, topografische kaart 1:50.000 verkend in ca. 1860.

Geteekend door J. Kuyper

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

4826 Bunders, 1175 Inwoners.

Gemeente Vessem naar J. Kuyper, Gemeenteatlas, Leeuwarden, eerste uitgave 1965.

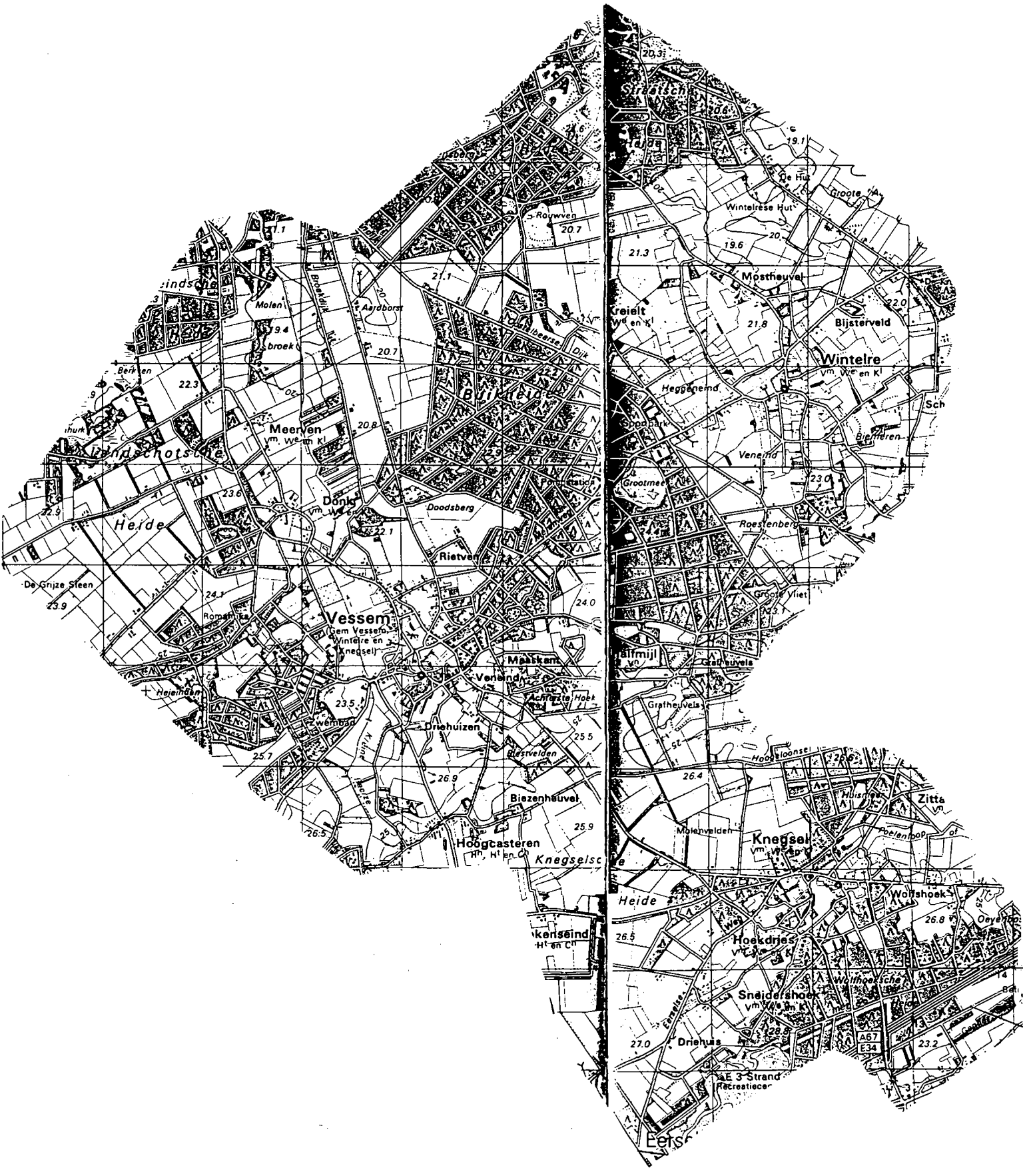

Gemeente Vessem, huidige toestand. Naar: Grote topografische atlas van Nederland, deel 4, Groningen 1987, schaal 1:25.000.